

Balázs Imre József

A HARMADIK FORRÁS-
NEMZEDÉK
IRODALOMTÖRTÉNETI
SZEREPE*

1968-ban Románia megtagadta a részvételt a Prágai Tavaszt követő csehszlovákiai katonai megtorlásokban, és közel egy évtizeden át egy olyan ország képét alakította ki önmagáról, ahol a világszinten releváns és aktuális eszmék, gyakorlatok szabadon jelen lehetnek a szellemi körforgásban. A viszonylag oldott politikai légkör (legalábbis az akkori európai államok keleti tömbjén belül értve) kultúrpolitikai szinten azt is jelentette, hogy a művészek és a gondolkodók szabadon fontolgathatták alternatív életformák megélését – beleértve a korszak beat és hippy életérzéseinek lokális adaptálását.

Az erdélyi magyar irodalomban az a generáció, amelyik legközelebb került az 1968-as eszmékhez, a harmadik Forrás-nemzedékként ismertté vált csoport volt. Szellemi tájékozódásuk tágassága, politikai nézeteik, életformájuk bizonyos vonatkozásai relevánssá teszik munkásságuknak ebben a keretben történő tárgyalását. A továbbiakban az irodalmi nemzedék intézményesülésének lehetőségeit tárgyalom, kitérve azokra a párhuzamokra, illetve kapcsolatokra, amelyek a kultúraközi kapcsolatok, illetve az összmagyar kultúra hálózataiban elhelyezhetővé teszik törekvéseiket.

1968 volt az az év is, amikor Kolozsváron létrejött a háromnyelvű (román–magyar–német) diáklap, az *Echinox*. A lap rövidesen vezető fórumává vált Erdélyben a művészetről és teóriáról szóló innovatív eszmecseréknek, és egyetemi lapként egyszerre kapcsolódott a korszak ifjúsági kultúrájához,

* A tanulmány az MTA Domus Hungarica Scientiarum et Artium támogatásával készült.

illetve a magas színvonalú teoretikus viták meghonosításához. Ebben a vonatkozásban relevánsnak tételezhetjük a lap többnyelvűségét is, amely a korszakban – különösen az Aktionsgruppe Banat 1972–1975 közötti tevékenysége következtében – jelentős hatást kiváltó kisebbségi német kultúra közvetlen befogadását, követését is lehetővé tette.

Ahhoz, hogy pontosabban lássuk, mit jelentett a román politikában az 1968-as pillanat, fontos történelmi kontextusba helyezni a kérdés tárgyalását, és összefoglalni a korabeli politikai fejleményeket és előzményeket. A társadalmi és politikai helyzetet 1964-től kezdődően nagymértékben befolyásolta az úgynevezett „Valev-terv” – amely a Szovjetunió által szorgalmazott transznacionális elképzelés volt, és a szocialista tömb országainak termelési kapacitásait hangolta volna össze¹ –, az elképzelés azonban nem kedvezett volna Romániának, és ellenállást váltott ki az országban: Románia kommunista vezetői azt a stratégiát választották, hogy kívül maradnak ezen a rendszeren, amelyben Moszkva közvetlenebbül ellenőrizte volna a helyi gazdaságot, és ezáltal növelte volna befolyását. Külpolitikai téren ez egyben azt is eredményezte, hogy a korabeli kínai–szovjet ellentétek során Románia igyekezett egyenlő távolságot tartani Kínától és a Szovjetuniótól.

Társadalmi szinten ugyanakkor a korszakot Romániában az életkörülmények javulása, a részleges liberalizáció, de egyszersmind az új politikai irány legitimáló tényezőjeként nacionalista fordulat is jellemezte. Idővel ez a politikai doktrína a „nemzeti kommunizmus” változataként vált ismertté, a Ceaușescu-rezsim védjegyeként.

Visszakanyarodva az 1968-as eseményekhez, a román politika számára fontos dátum 1968. augusztus 21., amikor Nicolae Ceaușescu pártfőtitkár nyilvánosan elítélte a Varsói Szerződés államainak fegyveres bevonulását Csehszlovákiába.² Ezt a nyilatkozatot Ceaușescu prágai látogatása előzte meg augusztus 15–17. között, közvetlenül az invázió előtt.³ A román pártvezetőt akkoriban a csehszlovákiai vezetők által kezdeményezett decentralizációs politika érdekelte, és újonnan hatalomra került politikai vezetőként (a korábbi kommunista vezető, Gheorghe Gheorghiu-Dej mindössze 3 évvel korábban, 1965-ben halt meg) úgy tűnt, érdeklődik a politikai rendszer reformjának lehetőségei, illetve annak csehszlovákiai modellje iránt. Bár a romániai reformkísérletek rövid távúnak bizonyultak (az 1980-as évekre Románia ismét az egyik legcentralizáltabb kommunista állammá vált, amelynek politikai rendszerét a sztálinista struktúra határozta meg), közvetlenül 1968 után mégis jól érzékelhető kulturális megújulás következett be Romániában.

A romániai irodalmi mező dinamikája szempontjából legfontosabb intézmények és a magyar kisebbség esetében az *Utunk*, a *Korunk* és az *Igaz Szó* című folyóiratok voltak. A hetvenes évekre ezek már konszolidált intézményeknek számítottak, amelyek a kisebbségi szerzők teljes korszektumát lefedték – éppen ezért váltak különösen fontossá a generációs alapon létrejött intézmények (mint amilyen az *Echinox* is volt), hiszen ezek sűrítettebb formában válhattak az innováció terepévé.

1961-ben, a bukaresti Irodalmi Könyvkiadó gondozásában indul meg a Forrás könyvsorozat Veress Zoltán *Menetirány* című könyvével, és a sorozatban megjelentetett művek színvonala és fordulatképző jellege hamarosan azt eredményezi, hogy a hatvanas évek pályakezdőit „Forrás-nemzedék” megjelöléssel kezdi emlegetni a kritika és az irodalomtörténet. A megnevezést első körben a hatvanas évek első felében debütáló szerzőkre alkalmazzák (Szilágyi Domokos, Lászlóffy Aladár, Hervay Gizella, Jancsik Pál, Veress Zoltán, Szilágyi István, Bálint Tibor, Pusztai János, Kántor Lajos stb.), majd 1967/1968 táján létrejön a „második Forrás-nemzedék” irodalomtörténeti képződménye is, a *Vitorla-ének* című versantológia (1967) szerzői köréből, illetve az antológia kiemelkedő szerzőinek egy másfajta irodalomszemléletet hordozó kötetének megjelenését követően: Király László debütkötete 1967-ben, a Farkas Árpádé 1968-ban jelenik meg.

A romániai irodalomrendszer jellegéből, a valamelyest késleltetett pályakezdést előíró működési mechanizmusokból következik, hogy az említett „1968-as” jellegű szellemi mozgások hangsúlyosabban a valamivel később publikálni kezdő, 1970-es évekre felbukkanó szerzők esetében tűnnek meghatározónak, noha bizonyos vonatkozásokat tekintve már a második Forrás-nemzedék esetében is viszonyítási pontot jelentenek. A „harmadik Forrás-nemzedék” mint irodalomtörténeti konstrukció 1974 táján, a *Varázslataink* című antológia megjelenésekor,⁴ illetve Szócs Géza *Te mentél át a vízen?* című könyvének⁵ (1976) publikálása táján körvonalazódik, de valójában sokkal szóródottabb, időben szétterülőbb intézményesülésről beszélhetünk, mint a korábbi nemzedékek esetében.

Az egyes Forrás-nemzedékek (illetve az előző generációk) értékrendjei közötti különbségek részletes vizsgálatára ennek az írásnak a keretében nincs mód – a kérdést az utóbbi időben Miklós Ágnes Kata doktori értekezése tárgyalta részletekbe menően,⁶ de kulcsfontosságúak ebben az összefüggésben Martos Gábor tanulmányai és dokumentumgyűjteményei,⁷ illetve Egyed Péter kortársi perspektívájú összefoglalói, amelyeket az *Irodalmi rosta* című kötetében gyűjtött össze.⁸ Összességében megállapítható, hogy a nemzedék-

ki elkülönítések nem csupán poétikatörténeti szempontból, hanem az irodalom társadalomtörténetének szempontjait figyelembe véve is lehetségesek. Ha kifejezetten irányzati-poétikai alapon kíséreljük meg a harmadik Forrás-nemzedék irodalmi teljesítményének körülírását, akkor kétségtelenül fontos megállapításokat tehetünk, de számot kell vetnünk azzal is, hogy a hetvenes évekre a neoavantgárd, illetve a tágabban értett modernség poétikai egyaránt jelen vannak az első, a második és a harmadik Forrás-nemzedékhez sorolt szerzők, de az „átmeneti” besorolású szerzők (Markó Béla, Balla Zsófia, Bogdán László és társaik) műveiben is.⁹

Az alábbiakban tehát csupán azoknak a szempontoknak és jellegzetességeknek a rendszerezését végzem el, amelyek alapján a harmadik Forrás-nemzedék irodalomtörténeti terminusként releváns módon használható. A történelmi-politikai összefüggések felvázolását írásom bevezetőjében már elvégeztem, ezt követően összefoglalom a következő szempontokra irányul: 1. a nemzedéki sajátosságok, paraméterek; 2. az intézményesülés keretei, a csoportos megmutatkozás lehetőségei; 3. poétikai szempontok; 4. kitekintés a tágabb kulturális hálózatokra és a nemzedék elhelyezhetőségére az összmagyar irodalom, a román/német irodalom, illetve az összművészeti (képzőművészeti, zenei) hálózatok csomópontjai között.

A Forrás-nemzedék terminusát úgy alkották meg az irodalomtörténeti összefoglalások, hogy egy-egy erőteljes, poétikai újdonságot jelentő debüt-kötet jelöli ki kezdőpontjukat. 1976-ban ilyen, újdonságot jelentő könyv a Szócs Gézáé, a következő, hasonlóan paradigmaticus (de nemzedéki sűrűsödést az adott történelmi-publikációs körülmények közt már nem eredményező) könyv Kovács András Ferenc *Tengerész Henrik intelmei* lett aztán 1983-ban, amely posztmodern jellegű utalástechnikájával, hangsúlyos szerepköltészeti jellegével, kötött formáival már az 1989 után intézményesült Éneklő Borz csoport szemléletmódját előlegezte. Ebből következik, hogy a harmadik Forrás-nemzedék kötetbeli debütje döntő módon (de különféle esetlegességek miatt nem kizárólag) az 1976–1983 közötti időszakra tehető. Ezeknek a köteteknek a szerzői legnagyobbbrészt az 1950-es évek elején születtek: Szócs Géza 1953-ban, Egyed Péter 1954-ben, Darkó István 1954-ben, Cselényi Béla 1955-ben, Bréda Ferenc 1956-ban, Palotás Dezső 1951-ben, Mózes Attila 1952-ben, Kőrössi P. József 1953-ban, Adonyi Nagy Mária 1951-ben. A valamivel korábban debütáló Markó Béla szintén 1951-ben, a késleltetett pályakezdésű Zudor János pedig 1954-ben. Életkor szempontjából tehát meglehetősen homogén csoportról van szó, ugyanakkor fontosak az egyéb társadalmi-történeti tényezők is, amelyek erősítik

a csoportképző mechanizmusokat: a történelmi aspektusokról esett már szó, egyben izgalmas azt is megfigyelni, hogy többük (Szócs Géza, Egyed Péter, Cselényi Béla, Bréda Ferenc, vagy a tágabb értelemben a csoport vonzaskörébe tartozó Tamás Gáspár Miklós és Balla Zsófia) esetében olyan családi háttér felől érkeznek a szerzők, ahol már a korábbi generáció tagjai is jelentős, a romániai nyilvánosságban jelen levő, publikáló értelmiségiek voltak.¹⁰ Ez a szociológiai összetevő ráerősíthet a nemzedék tájékozódását és a korszellemet egyébként is meghatározó „teoretikusabb”, nemzetközi kitekin-tést lehetővé tevő jellegzetességére.

Itt kell említést tennünk arról is, hogy noha nem közvetlenül irodalmi értelemben, de jelentős befolyással bírt a harmadik Forrás-nemzedék működésére az úgynevezett „Bretter-iskola”: a hetvenes évek pályakezdő teoretikusai ugyanis jórészt Bretter György tanítványai közül kerültek ki. A Bretter-féle nyelvfilozófiai fejtegetések, mitológiai esszék nagy hatást gyakoroltak, az általa bevezetett 1974-es, *Szövegek és körülmények* című,¹¹ esszéket, tanulmányokat közlő antológia szerzői (Ágoston Vilmos, Huszár Vilmos, Molnár Gusztáv, Szilágyi N. Sándor, Tamás Gáspár Miklós) közül többen irodalomkritikusként is részt vesznek a korszak kulturális életében, maguk is Forrás-köteteket publikálva a hetvenes években.

Ezzel összefüggésben állapíthatjuk meg, hogy a nemzedék opciója a váltalt értelmiségi szerepek szempontjából a szakember, a specialista szerepe felé mozdul el, ami a korszerű nyugati társadalomtudományban, irodalmi dinamikában való jártassággal párosul,¹² és fokozatosan a nemzedék politikai radikalizálódása irányába is vezet.

A második, intézményes kereteket rögzítő szempont az irodalmi körök, az antológiák, illetve a nemzedéki fórumnak számító periodikák szerepét állítja fókuszba. Ezek teszik lehetővé ugyanis, hogy valóban külön entitásként, az irodalmi mezőben elkülönülő térként gondolhassunk a harmadik Forrás-nemzedék teljesítményére. Az irodalmi körök közül a kolozsvári Gaál Gábor Irodalmi Kör, illetve a nagyváradi Ady Endre Irodalmi Kör tevékenysége sorolható leginkább a harmadik Forrás-nemzedék kohézióteremtő tényezői közé. Ezeknek a köröknek a története még részletesebb megírásra vár – közös bennük, hogy több generáció számára is kiindulópontot jelentenek, de az is, hogy a harmadik Forrás-nemzedék szellemisége felerősödik bennük a hetvenes évek során.

A harmadik Forrás-nemzedék reprezentatív antológiáinak sorában főként a *Varázslataink* (1974),¹³ a *Kimaradt Szó* (1979),¹⁴ az *Ötödik Évszázak* (1980),¹⁵ illetve egyfajta utólagos visszatekintésként a *Bábel tornyán* (1983)¹⁶

említhető, utóbbit a szerkesztők az *Echinox* folyóiratban megjelent szövegekből válogatták. A poétikai szempontból kísérletező jelleg kapcsán ezek közül a *Kimaradt Szó* a legparadigmatikusabb, hiszen a *Varázslataink* még egy átmeneti pillanatban, külsődleges-életkori szempontok alapján állt össze. Ugyanakkor az *Ötödik Évszak* a társművészeti-teoretikus összefüggések, a *Bábel tornyán* pedig az *Echinox* legjelentősebb korszakának dokumentálása miatt érdemel figyelmet.

A nemzedéki jelleget legerőteljesebben hordozó periodikák sorában az *Echinox* az első: az 1974–1981 közötti időszakban, Szócs Géza és Egyed Péter, majd Bréda Ferenc, Beke Mihály András és Bretter Zoltán szerkesztői működése idején hordozza leginkább azt a fajta nyitottságot, amely az 1968 utáni időszak sajátosságaként méltatható.¹⁷ Az *Echinox*szal is összefüggő másik vállalkozás a kolozsvári *Igazság* című napilap mellékleteként megjelenő *Fellegvár* című lap, Szócs Géza szerkesztésében, amelyik sok tekintetben az egyetemi diáklap leágazásaként vizsgálható.¹⁸ További leképeződése a nemzedéki szolidaritásnak a marosvásárhelyi *Igaz Szó* című lap négy negyedévi melléklete, az 1978-as *Tavaszi, Nyári, Őszi és Téli* – ezek „folytatása” lényegében az 1980-as antológia, az *Ötödik Évszak*.

Nem térek ki itt részletesen a nemzedék munkáinak poétikai szempontú jellemzésére – ezt az analízist legpontosabban az egyes művek, kötetek kapcsán lehet elvégezni. Kétségtelen azonban, hogy a kísérleti műfajok, az önreflexív, teoretikus megnyilatkozások egyre nagyobb szerepet játszanak ebben az időszakban, a performatív, összművészeti jelleget is beleértve, és ez a neoavantgárd paradigmához közelíti a nemzedéki teljesítmények jelentős részét. Megfigyelhető ugyanakkor az abszurd irodalom hatása, különösen a prózai és a dialógusformát öltő szövegekben, illetve az intertextualitás és a populáris szféra felé történő reflexív közeledés, ami már a posztmodern bizonyos rétegeit előlegezi meg.

Mindezeket a poétikai összetevőket a vizsgálódás negyedik, tágabb kulturális hálózatokba illesztő pontja alapján is alátámaszthatjuk. Dokumentálhatók a nemzedéknek az összmagyar kísérleti irodalom fórumaival – az újvidéki *Új Symposionnal*, a párizsi *Magyar Műhelyjel*, a budapesti *Mozgó Világgal* – történő kapcsolatfelvételei. Ezek alapján kijelölhető a magyar neoavantgárd irodalom hálózatának egy kolozsvári fiókja is a hetvenes években: a vizuális kísérletek, a teoretikus-politikai megfontolások összevethetővé teszik a dinamikákat. Az 1982-es *Ver(s)ziók* című budapesti kísérleti antológia¹⁹ erdélyi szerzői például (Szócs Géza, Markó Béla, Balla Zsófia,

Cselényi Béla, Egyed Péter, Kőrössi P. József, Veress Gerzson stb.) mindannyian a harmadik Forrás-nemzedék vonzásköréhez tartoznak.

Az interkulturális összevetések további izgalmas szempontokkal szolgálhatnak: az *Echinox* háromnyelvű közege felerősíti a relevanciáját a német-magyar összehasonlításoknak. Általános értelemben megállapítható, hogy a fiatal német és magyar szerzők politikai irányultsága és politikai elköteleződéseik típusa között észlelhető valamelyes különbség a hetvenes években: míg a fiatal magyar szerzők kritikája a tradicionalizmus általánosabb típusa és a korabeli magyar intézményrendszer merevsége (konvencionális ízlésvilága, illetve a belépés lehetőségét tekintve fokozatosan egyre zártabbá váló jellege) ellen irányult, és nagyrészt a közelmúlt elméleti boomján alapult, a fiatal német szerzők közvetlenebb politikai álláspontot képviseltek, és részben a szülői generáció náci szimpátiájának kimondatlan történeteire irányult kritikájuk, de a német újbaldali gondolkodás új irányzatai is inspiratívok voltak számukra. Különösen a német szerzők munkáiról állítható (a *Vânt potrivit până la tare* című fordításantológia megjelenését követően,²⁰ de szórványosan korábbi szellemi találkozásokat is dokumentálhatunk), hogy közvetlen hatással voltak a román szerzők akkori fiatal generációira, de a német szerzők nyolcvanas évekbeli emigrációja miatt ezek a kölcsönhatások, szellemi dialógusok nem bontakozhattak ki teljes mértékben a román irodalmi mezőben.

A korszak magyar és román költészetének interferenciáit vizsgáló Szonda Szabolcs arra a következtetésre jut, hogy számos közös vonás fedezhető fel a román „nyolcvanas” nemzedék és a harmadik Forrás-nemzedék törekvései között: a teoretizáló hajlam, a (gyakran depoetizált) személyesség, magánmitológia, illetve a részben kontextuális értelemben politikaiává váló dimenzió. De önpozicionálási párhuzamokat is felfedezhetünk az idősebb generációkkal való konfliktusok, beilleszkedési nehézségek kapcsán.²¹

Ugyanakkor mindegyikük számára közös tájékozódási pont az amerikai beat kultúra; az ifjúsági/zenei kultúrák robbanása, intézményesülése ennek befogadását is az irodalom határain kívüli összefüggésekbe ágyazza. A zenei-képzőművészeti kultúrákban való jártasság egyfajta alternatív profeszionalizáció elemeként is leírható ennél a nemzedéknél, ez erősíti a már említett „szakemberi” identitás sajátos, alternatív-avantgárd megalapozását. A korszak nyolcvanas évekre átnyúló rokon erdélyi képzőművészeti projektjeit, irodalom és akcióművészet párhuzamait Blénesi Éva *Textust teremtő kontextus* című könyvében összegezte.²²

Összegzésként elmondható, hogy a harmadik Forrás-nemzedék tájékozási pontjait nagymértékben meghatározta az 1968 utáni korszellem: ha kulcsszavakat keresnénk munkásságuk leírására, akkor a hitelesség, a spontaneitás, a szabadság, a lázadás, a társadalmi felelősségvállalás, az alulról építkező jelleg mindenképpen szerepelnének a felsorolásban. A kulturális ellenállás absztraktabb és direktbb modelljeinek együttes jelenlétéről van szó ebben az esetben – az irodalom pedig itt elválaszthatatlanul kapcsolódik össze a kulturális mező további részeivel: az ifjúsági és zenei szubkultúrákkal. Az irodalmi kultúra generációváltása tehát az ifjúsági kultúra változásaival szoros összefüggésben ment végbe ezekben az évtizedekben.²³ Az irodalmi, dekonstruktív modell pedig fokozatosan (a szabadság formai modellálása révén) a politikai ellenállás felé vezetett. Ez az álláspont legpontosabban az alábbi kijelentésben összegeződik, egyben a nemzedék erőteljes önreflexivitását is dokumentálva: „nagyon hamar kiderült, hogy az avantgárd formabontás éppen úgy politikai gesztus, mint a legközvetlenebb politikai tartalmakat hordozó hagyományos formájú irodalmi munka. [...] A fiatalok nagyon hamar ráéreztek arra, hogy ez az avantgárd formabontás tulajdonképpen mit modellál – egy egész rendszernek a lebontását vagy lebonthatóságát modellálta, és ez volt a lényeges.”²⁴

JEGYZETEK

¹ Corina Petrescu – Șerban Pavelescu: Romania. In: Martin Klimke and Joachim Scharloth (eds.): *1968 in Europe: A History of Protest and Activism, 1956–1977*. Palgrave Macmillan, New York, 2008, 200.

² Uo. 202.

³ Dragoș Petrescu: *Continuity, Legitimacy, and Identity: Understanding the Romanian August of 1968*. Cuadernos de Historia Contemporánea, 2009, 31, 79.

⁴ Jancsik Pál (szerk.): *Varázslataink. Fiatal költők antológiája*. Dacia, Kolozsvár, 1974, 94–95.

⁵ Szőcs Géza: *Te mentél át a vízen?* Kriterion, Bukarest, 1976.

⁶ Miklós Ágnes Kata: *A szóértés feltételei*. Komp-Press, Kolozsvár, 2010.

⁷ Martos Gábor: *Marsallbot a hátizsákban*. Erdélyi Híradó, Kolozsvár, 1994; Uő: *Volt egyszer egy Fellegvár*. Erdélyi Híradó, Kolozsvár, 1994; Uő: *Éj-egyenlőség*. Erdélyi Híradó, Kolozsvár, 2000.

⁸ Egyed Péter: *Irodalmi rosta*. Polis, Kolozsvár, 2014.

- ⁹ Balázs Imre József: Az avantgárd hatástörténete és a Forrás-nemzedékek. *Korunk*, 2011/11., 29–35.
- ¹⁰ Miklós Ágnes Kata: *i. m.*, 148–154.
- ¹¹ *Szövegek és körülmények*. Kriterion, Bukarest, 1974.
- ¹² Balázs Imre József: Hogyan olvasná Jung az erdélyi magyar irodalmat? In: Uő: *Erdélyi magyar irodalom-olvasatok*. Egyetemi Műhely, Kolozsvár, 2015, 35.
- ¹³ *I. m.*
- ¹⁴ Ágoston Vilmos (szerk.): *Kimaradt Szó*. Kriterion, Bukarest, 1979.
- ¹⁵ Ötödik Évszak. Fialat írók antológiája. *Igaz Szó*, Marosvásárhely, 1980.
- ¹⁶ Beke Mihály András – Bréda Ferenc (szerk.): *Bábel tornyán. Válogatás az Echinox munkatársainak írásaiból*. Kriterion, Bukarest, 1983.
- ¹⁷ Martos Gábor: *Éjegyenlőség*, i. m., 36–42.
- ¹⁸ Uő: *Volt egyszer egy Fellegvár*, i. m.
- ¹⁹ Kulcsár Szabó Ernő – Zalán Tibor (szerk.): *Ver(s)ziók*. JAK füzetek – Magvető, Budapest, 1982.
- ²⁰ Peter Motzan (red.): *Vint potrivit pină la tare. Zece tineri poeți germani din România*. Kriterion, București, 1982.
- ²¹ Szonda Szabolcs: Lírai magánmitológiák és „az utca versei”. *Korunk*, 2008/8, 72–80.
- ²² Blénesi Éva: *Textust teremtő kontextus*. Komp-Press, Kolozsvár, 2009.
- ²³ Egyed Péter: 1968–1971: a tiszta boldogság kora. *Korunk*, 2013/8, 26–34.
- ²⁴ Markó Béla: Kultúrává kell tenni a kultúrát, irodalommá az irodalmat. In: Martos Gábor: *Marsallbot a hátizsákban*. Erdélyi Híradó, Kolozsvár, 1994, 82–83.